

Др Рајко М. Буквић¹
Географски институт „Јован Цвијић”
САНУ, Београд
Радица Ж. Павловић
Мегатренд Универзитет Београд,
Факултет за пословне студије, Пожаревац

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Рад је примљен 08.04.2014.
Рад је одобрен 18.06.2014.

НЕОКЛАСИЧНА ЕКОНОМСКА ТЕОРИЈА И ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈА

Апстракт

У раду се разматрају карактеристике савремене владајуће неокласичне економске теорије и њен однос према проблемима економског развоја. Показује се да, с претпоставкама једнаке вредности и значаја свих делатности, и свемоћи саморегулишућег тржишта, она нема могућности и снаге да објасни факторе економског развоја, настанка и ширења сиромаштва, како у некој засебно узетој земљи тако и у међународним односима. Као нова парадигма, која треба да је замени, истиче се Други канон, који се заснива на вишевековној традицији и биолошким метафорама. Он води порекло из епохе Ренесансе, потврђен је вишевековним искуством савремених развијених привреда, кроз примену политика које оне данас забрањују за примену неразвијеним земљама, док их оне саме користе. За разлику од неокласичних политика, оваплоћених у (нео)либералној политици Вашингтонског договора, које доводе до деиндустријализације, политике Другог канона, засноване на политикама обрасца Маршаловог плана, доводе насупрот томе до индустријализације као претпоставке изласка неразвијених земаља из кризе и сиромаштва. Замена неокласичне економске парадигме појављује се у том смислу и као претпоставка увећања квалитета макроекономског образовања и дужна је да обезбеди боље разумевање економских проблема и процеса.

Кључне речи: *Неокласична економика, Други канон, индустријализација, неолиберализам, Вашингтонски договор, Маршалов план*

ЈЕЛ Класификација: E13, O10, P27

NEOCLASSICAL ECONOMIC THEORY AND THE PROBLEMS OF ECONOMIC DEVELOPMENT

Abstract

Paper considers the characteristics of contemporary dominant neoclassical economic theory and their relation to economic development. It was showed that it, with presumptions of the same value and significance of all economic activities, and borderless power of selfregulated market, not have possibilities and force to explain factors of economic development, genesis and widening of poverty, as in one separate country as in international relations. As new paradigm, that should

¹ r.bukvic@mail.ru

to change neoclassical, it is emphasized Other canon, that is on many centuries tradition and biological metaphors grounded. That dates back to the Renaissance, was proved through experience of the now developed economies, through the use of policies that in contemporary world are forbidden for the underdeveloped countries, while the developed that use. Contrary to neoclassical policies, realized in (neo)liberal politics of Washington consensus, that lead to deindustrialization, policies of the Other canon, on policies like Marshall plan grounded, lead contrary to industrialization as the condition to leave the underdeveloped countries from crisis and poverty. Change of neoclassical economic paradigm in this sense is the condition for the growth of the quality of macroeconomic education and should to ensure better understanding of economic problems and processes.

Кључне речи: *Neoclassical economics, Other canon, industrialization, neoliberalism, Washington consensus, Marshall plan*

Увод

Настанак, развој и нестанак економских теорија били су увек условљени и у извесном смислу усклађени с развојем производних снага, економских, социјалних и геополитичких околности у којима су се поједине заједнице развијале. Промене у друштвено-економским и политичким односима резултирају, стога, стварањем нових теорија које покушавају да дају адекватне одговоре и решења на новонастале промене. Светске економске кризе, друштвено-социјални немири, монетарне нестабилности, и друге сличне појаве и процеси јасно су указивали на то да теорије које су важиле у неком периоду више не (могу да) важе, као и на нужност стварања нових, које ће решити те нове проблеме.

Актуелна светска економска криза, праћена (али и проузрокована) либерализацијом и дерегулацијом тржишта, затим растом незапослености и успоравањем раста или његовим потпуним изостајањем, као и условно речено одумирањем средње класе, спада у једно од главних обележја данашњег (економског) света. И као што се то увек дешавало, она указује да савремена, важећа економска теорија више није довољна. Све више, наике, постаје очигледно да неолиберални модел, као тренутно последња варијација капиталистичког концепта, не даје позитивне одговоре и решења, бар не за огромну већину светске популације. У прилог овоме говори и чињеница да изванредан напредак технике и технологије последњих деценија није ишао у смеру олакшавања и побољшања квалитета живота радног становништва, већ је резултирао повећањем незапослености, с једне стране, као и још већим увећањем финансијске моћи „савремене елите“, с друге, чиме је дошло до још већег продубљавања јаза између малог броја богатих људи и огромне већине сиромашних, а све то праћено слабљењем средње класе у развијеним, као и њеним нестајањем у неразвијеним земљама. Произилази да су креатори неолибералне политике деловали у корист високо развијених земаља, а пре свега у корист крупних власника капитала. А право оличење најкрупнијег капитала представљају мултинационалне компаније²

² „Снага глобализма, путем трговачких уговора, дерегулације и приватизације смањује способност националних држава да делују с било каквом политичком независношћу. Проистекли вакуум моћи ће испунити само једна алтернатива – мултинационалне корпорације.” (Dž. R. Sol, *Propast globalizma i preoblikovanje sveta*, Beograd, 2010.)

Актуелна владавина (нео)либералног економског модела није оправдала наде, као уосталом ни претходне³, али је већ доста дуго неприкосновена. Тек током последњих неколико година, наиме, у економској мисли су започеле озбиљне дискусије о алтернативним путевима и моделима, повезане пре свега с местом и улогом државе у економском животу. Чини се, више него на теоретском плану, оне су изазване реалним стањем привреда, при томе не само у транзиционим, тј. бившим социјалистичким земљама. Такав касни повратак на питање које је требало, очевидно, разматрати на почетку транзиционог процеса, изнова сведочи да су потези повлачени не по редоследу по којем је то требало чинити⁴, тј. идеологија је као и много пута раније била изнад науке. Неокласични модел, оличен у Вашингтонском договору и његовим политикама, уз апологетско проглашавање краја историје⁵, био је наметнут не само латиноамеричким земљама, за које је и био формулисан крајем 1980-их година, већ и бившим социјалистичким, такође и другим неразвијеним или земљама у развоју.

Да би се схватила суштина проблема, погледајмо најпре теоријске основе савремене економске теорије.

Претпоставке неокласичне економике и економска реалност

Економску теорију уопште, а савремену посебно, не треба, па није ни могуће, посматрати као хомогену. Њу чине различити аналитички правци – данас у економској теорији преовладава приступ који се назива различито: „доминантан”, „стандардан”, „ортодоксан”, „либералан”, „неокласичан”, понекад чак „валрасовски” и „маргиналистички”. Без обзира на разлике у називима, наведене правце карактерише неколико заједничких одлика, тј. претпоставки, које омогућују да се истакне општа слика владајуће економске парадигме. Полазна тачка те парадигме је рационална индивидуа, одељена од спољашњег, социјалног света, која тежи да максимизује своју корисност, тј. *homo oeconomicus*, који ступа у односе с другим економским субјектима (актерима) искључиво посредством тржишта. Разматрани приступ је либералан: он верује у *способност тржишта да се саморегулише*⁶ захваљујући флексибилности цена, даље он верује у ефикасност тог саморегулисања у ефикасном управљању привредом. Ако се не усредсредимо на неко посебно тржиште, већ на целокупност свих тржишта, тај приступ доводи до теорије опште

³ Ово је трећи период у коме, у светским размерама, преовладава економска идеологија либерализма. Претходни периоди владавине вере у свемоћ саморегулишућег тржишта, у 1760- и 1840-им годинама, завршили су се друштвеним кризама: недостатком хране у Паризу и финансијском кризом и револуцијама. Актуелни период, који је почео с падом Берлинског зида, још није завршен, али већ се може говорити о његовим драматичним последицама.

⁴ Упор. E.S. Reinert, The role of the state in economic growth, *Journal of Economic Studies*, 1999, № 4–5.

⁵ F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, New York, 1992. (Превод: F. Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, Podgorica, 1997.)

⁶ Б. Хорват с пуним правом ову теорију (теорију тржишног фундаментализма, како ју је назвао Џ. Сорос) назива религијом – у њеној основи је никад и ничим доказана тврдња (= вера) да је слободна трговина „најбоља за све”. (Вид. B. Horvat, *Religija tržišnog fundamentalizma*, SBM-x, Beograd, 2004.)

равнотеже. Уз претпоставку да тим тржиштима управља савршена конкуренција, показује се могућим да се нађе такав скуп цена (по једна цена за сваку робу), за који се сва тржишта налазе у равнотежи, и та равнотежа је оптимална, у смислу који је одредила економска теорија. Тако, све се своди на одређивање цена – тржишта се регулишу искључиво путем цена.

Концепт економске индивидуе развијен је с циљем да се тржиште учини независним од ма каквог друштвеног утицаја, сваки индивидуални субјект и остварује такву независност: поред њега и његове тежње ка максимизацији корисности нема ничега. Поседујући потпуни редослед својих личних преференција, сваки субјект бира сасвим независно корпу добара која ће му донети оптимално задовољство. Друштвени односи се стварају слободним активностима таквих, рационалних субјеката, и практично се састоје из „рационалности”, која као да представља формалну супстанцу, заједничку свим субјектима, али која не угрожава њихову независност. Социјалитет није одређен као однос према другоме, чак су економски субјекти суверена бића пре настанка односа, али односа не према другим субјектима, истим таквим економским индивидуама, већ односа према предметима. Сувереност посебног, изолованог потрошача налази се, на тај начин, у центру економског света и њиме и почињу данашњи курсеви економике. Однос размене следи иза тога и одређује се као строго симетричан. Неокласична економска теорија посматра процес размене полазећи од неколико претпоставки, повезаних с већ представљеним *homo oeconomicus*-ом.

Прва претпоставка, коју Бенети и Картелје називају „хипотеза номенклатуре”⁷, састоји се у могућности да се *ex ante* одреди списак добара која се предлажу за размену. Тај списак чине елементарна добра хомогеног квалитета и он је потпуно познат свим учесницима у размени. Процес размене добара анализира се само с аспекта цена, али употребне вредности се не анализирају. То значи да су квалитети добара објективни, њихове карактеристике су познате свим учесницима.

Друга претпоставка неокласичне економике директно проистиче из претходне – претпоставља се да сваки размењивач тежи да максимизује једну објективну функцију, која се назива „корисност”, с променљивим које представљају количине добара одређених у складу с „хипотезом номенклатуре”. Неокласични појединац, према томе, има однос само према објектима, он је суверен и аутономан, њега интересује само потрошња добара. Другим речима, његов поредак преференција је стабилан и независан од других појединаца, и може се назвати хипотеза (или постулат) стабилног поретка преференција и независног од других појединаца.

Трећа претпоставка која се тиче *homo oeconomicus*-а изражава се као „принцип опадајуће граничне корисности” и значи да с порастом количине која се троши опада жеља за потрошњом.

Овакав појединац, *homo oeconomicus*, није објективан опис економске и друштвене стварности. Неокласична економика, у том смислу, представља утопијску конструкцију света у коме су се односи међу људима потпуно претворили у односе према објектима, према предметима потрошње, у простору формалне слободе. Фетишизам робе, како подвлаче Аљета и Орлеан⁸, овде је доведен до самог краја. У том свету равнотежа је положена у саме основе, и остварује се уз посредство искључиво конкурентских снага и механизма цена. У крајњој варијанти овог система, код Валраса и његове „чисте економике”, уопште нема потребе за новцем

⁷ С. Benetti et J. Cartelier, *Marchands, salariat et capitalistes*, Grenobles et Paris, 1980, стр. 94. (Цитирано у: М. Aglietta i А. Orléan, *Novac između sile i povjerenja*, Zagreb, 2007, стр. 25.)

⁸ М. Aglietta i А. Orléan, *Novac između sile i povjerenja*, Zagreb, 2007, стр. 28.

и он и не постоји. Он је затим у привредни систем унесен споља, али само као техничко средство које олакшава размену.⁹

У сагласности с теоријским основима неокласичне економике, савремена теорија посматра и економски раст, односно развој, као процес који се дешава по аутоматизму, који у потпуности настаје из игре на тржишту. Све економске делатности од истог су значаја, потпуно исто као што је за *homo oeconomicus*-а од истог значаја потрошња сваке робе, или као што је за појединачног капиталисту од истог значаја свака производња. Пошто саморегулишуће тржиште обезбеђује најефикаснију расподелу и употребу ресурса, места било за какву улогу државе нема и не треба да буде. Улога државе своди се на „обезбеђење услова” за обављање економских послова.

У трагању за алтернативом: смена парадигме

Као што је раније био случај с другим економским теоријама, данас је јасно да неокласична економика, односно њен најизраженији, неолибералистички концепт не може (или неће) дати одговор како на светску кризу, тако и на друге економске (и социјалне) проблеме. У стварању нове парадигме која треба да да те одговоре, осим од економске науке потребно је потражити помоћ и од других научних дисциплина, пре свега социологије. Неолибералистички концепт *homo oeconomicus*-а, посебно раста и развоја, подразумевао је стварање нове вредности на уштрб квалитета живота огромне већине становништва и природне средине као необновљивог ресурса. Да ли су привредни раст и развој оправдани уколико иду у корист уских слојева друштва, уколико је праћен уништавањем животне средине, чиме се ставља у питање опстанак људске врсте у релативно даљој будућности, или је потребно створити парадигму чији ће развој производних снага, науке и технологије ићи у корист човечанства као целине, уз остављање барем једнаких могућности наредним генерацијама да раде, стварају и живе?

У потпуном складу с тим погледима, у сарадњи вашингтонских власти и међународних финансијских организација, био је осмишљен систем макроекономских политика који је добио назив Вашингтонски договор (вид. таб. 1, леву колону). Доктрина слободног тржишта, представљена у том Договору, у данашњем свету и у данашњој економској науци, међутим, није ствар слободе избора. Она се намеће свим земљама, посебно земљама у развоју и у транзицији. У светским размерама, та доктрина је наметнута помоћу јаких финансијских институција као што су Међународни монетарни фонд, Светска банка, Светска трговинска организација.

Табела 1. Оригинални и „проширени” Вашингтонски договор

Оригинални Вашингтонски договор	„Проширени” Вашингтонски договор. Претходних 10 тачака, плус:
1. Фискална дисциплина	11. Корпоративно управљање
2. Преусмерење јавне потрошње	12. Борба против корупције
3. Пореска реформа	13. Флексибилна тржишта рада
4. Финансијска либерализација	14. Приступање Светској трговинској организацији

⁹ Монетарни проблеми су врло сложени и заслужују посебно разматрање. Тема овог рада на њих се не односи, па се њима даље нећемо бавити.

5. Јединствен и конкурентан девизни курс	15. Финансијски стандарди
6. Либерализација спољне трговине	16. „Опрезна” либерализација капиталног биланса
7. Либерализација прилива страних директних инвестиција	17. Апсолутно фиксни или флексибилан девизни курс
8. Приватизација	18. Независна централна банка/циљана инфлација
9. Дерегулација	19. Систем социјалне заштите
10. Обезбеђење својинских права	20. Циљане мере за смањење сиромаштва

Извор: D. Rodrik, Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion. A Review of the World Bank’s Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform, *Journal of Economic Literature*, 2006, № 4, стр. 978.

Многе земље Латинске Америке и Африке, као и бивше социјалистичке, привратиле су те политике, скоро одмах, и скоро без изузетка. Супротставиле су се само поједине. Реформатори у тим земљама, такође њихови саветници, истицали су, потпуно у духу неокласичних догми, да ће тај прелаз (на тржишну привреду) донети привремену кризу, али да ће затим, врло брзо, економије тих земаља оздравити, а њихова нова власничка структура обезбедиће брзо надокнађивање привременог пада а затим и брзи раст и приближавање развијеним земљама.

Прокоментаришимо укратко оригиналне политике Вашингтонског договора¹⁰, да бисмо увидели њихову сагласност са ставовима неокласичне економске теорије.

1. *Фискална дисциплина*. Велики и стални дефицити буџета рађају инфлацију и одлив капитала. Државе морају да сведу тај дефицит на минимум.
2. *Посебна усмереност друштвених расхода*. Субвенције предузећима морају да буду сведене на минимум. Влада треба да троши новац само у сфери образовања, здравства и за развој инфраструктуре.
3. *Пореска реформа*. Сфера опорезиваних у друштву мора да буде широка, али стопе пореза – умерене.
4. *Каматне стопе*. Каматне стопе треба да одређују унутрашња финансијска тржишта. Стопа понуђена улагачима мора да стимулише њихова улагања у банке и да спречава бекство капитала.
5. *Девизни курс*. Земље у развоју треба да уведу такав девизни курс који би помагао извозу, чинећи извозне цене конкурентноспособнијим.
6. *Трговински либерализам*. Царине треба да буду минималне и не треба их уводити за оне робе ткоје доприносе (као делови сложенијег производа) извозу.
7. *Директне стране инвестиције*. Треба да буде прихваћена политика стимулисања и привлачења капитала и технолошких знања.
8. *Приватизација*. Треба на сваки начин стимулисати приватизацију државних предузећа. Приватна предузећа морају да буду ефикаснија макар стога што су менаџери заинтересовани непосредно за вишу производност рада.
9. *Дерегулација*. Сувишно државно регулисање рађа само корупцију и дискриминацију према подређенима, који немају могућности да се пробију до виших слојева бирократије. С регулацијом индустрије треба прекинути.
10. *Власничка права*. Ова права треба да буду гарантована и ојачана. Слаба законодавна база и неефикасан правни систем умањују значај стимуланса за акумулацију и акумулисање богатства.

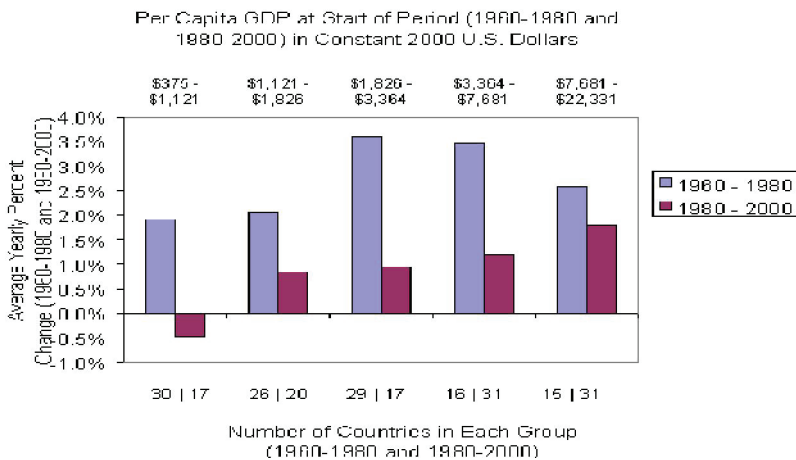
¹⁰ J. Williamson, What Washington Means by Policy Reform, 1990.

Циљ реформи спроведених у бившим социјалистичким земљама ко-ришћењем препорука из овог Договора био је конкурентни капитализам, њихова методологија неокласична економика, а идеолошка основа – сопствени интерес. Индивидуални услови сваке посебне земље нису узимани у обзир. Дебата о трансформацији била је ограничена на брзину реформи: једино питање било је треба ли економије транзиционих земаља одмах либерализовати, стабилизovati и приватизовати, што је захтевало приступ такозване шок-терапије, или треба применити градуалистичке неокласичне политике, са споријим приступом (градуалистички приступ). Али, као што је показао Марангос¹¹, дебата присталица двају приступа у суштини је била без значаја: оба приступа прихватила су, с малим колебањима и одступањима, комбинацију шок-терапије и градуалистичке стратегије.

Резултати примене тих политика показали су се као више него жалосни, како је на глобалном нивоу доказано још пре више од десет година (вид. сл. 1, која је обухватила 116 земаља у периоду пре и после глобализације /1960–1980 и 1980–2000/, идентификоване с применом политика Вашингтонског договора). Од многих показатеља којима се ти резултати могу илустровати, поменимо још образовање, с обзиром да се економија (и уопште друштво) будућности не могу замислити без знања (вид. сл. 2). Покушаји да се „побољша” Вашингтонски договор (вид. таб. 1, десну колону, такође и друге, које овде нећемо посебно апострофирати¹²), нису дотicali суштину владајуће теорије, иако су и обраћали пажњу на у оригиналним политикама недостајуће институционалне моменте.

Слика 1. Економски раст 116 земаља света у периоду до и после глобализације

Average Yearly Change in Real Per Capita GDP

Извор: М. Weisbrot, D. Baker, E. Kraev and J. Chen. *Scorecard on Globalization 1980-2000: Twenty Years of Diminished Progress*, Washington, 2001, стр. 16.

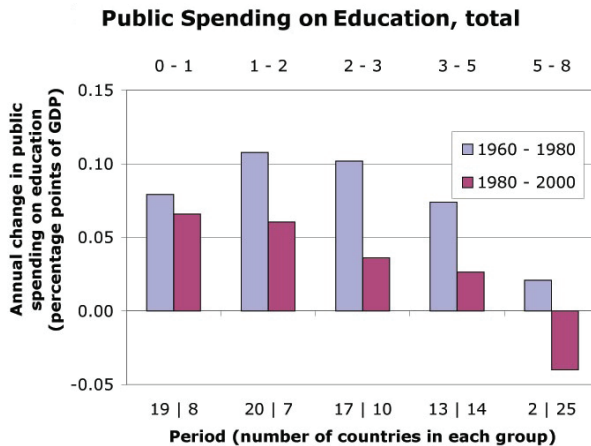
¹¹ J. Marangos, A Political Economy Approach to the Neoclassical Model of Transition, *American Journal of Economics and Sociology*, 2002, № 1.

¹² Вид. о томе на пример у раду: I. Stojanović, Kraj „neoliberalne ere” i nova paradigma za razvojne strategije privrede, posebno privrede Srbije, Šesti međunarodni naučni skup *Razvojne strategije preduzeća i privrede*, Beograd, 2008.

У циљу реализације сопствених интереса, светска олигархија настоји да ослаби националне системе безбедности и институције државне власти и националног суверенитета (замањујући их, наводним, међународним правом и институцијама), те уништи националне економске структуре (потчињавајући их интересима транснационалног капитала)¹³ те се на тај начин поставља и питање националне безбедности наше земље и у којој мери нам прети опасност од колонијализма. Управо, спровођење препорука (политика) Вашингтонског договора дало је изузетан допринос у том смислу.¹⁴

Очевидно, као нужна показала су се тражења алтернативних путева. Али, у ситуацији преовлађујуће већине неолибералног мишљења, немногобројни покушаји да се предложи алтернативни приступи тешко налазе пут до јавног разматрања – као правило они ако се чак и не прећуткују, али с малим изузецима немају скоро никаквог практичног утицаја, и на теоретском нивоу и у спровођењу економске политике у транзиционим, такође и у другим земљама.

Слика 2. Издвајања за образовање у периоду до и после глобализације

Извор: M. Weisbrot, D. Baker and D. Rosnick. *The Scorecard on Development: 25 Years of Diminished Progress*, New York, 2006, стр. 10.

Искуство с применом неолибералних политика заснованих на неокласичним економским постулатима показало се потпуно неодговарајућим. После више од две деценије, земље истока и југо-истока Европе, међу њима и Србија, у којој је после 2000. врло доследно спровођена оваква политика¹⁵, поново се налазе пред

¹³ Ј. Душанић, *Вашингтонски консензус – кодификовани програм економског неоколонијализма*, Београд, 2007, стр. 29.

¹⁴ „Једва да је и теоријски могуће ефикасније решење за подривање домаћег производног апарата него што је спој потпуне либерализације увоза и проглашења конвертибилности домаће валуте у привредама које иначе нису биле у одговарајућој мери конкурентне на светском тржишту” (В. Babić, *Zemlje Istoka: Privredni oporavak kroz obnovu međusobne saradnje*, *Economist*, 1994, № 3–4, стр. 149.)

¹⁵ „Цео комплекс економских политика, односно кредитно-монетарна политика, фискална (пореска и буџетска) политика и политика девизног курса су се одлично уклопиле у сценарио по коме се, како каже Штиглиц, спроводи „шок терапија”” (Н. Богавац-Цветковић,

избором стратегије развоја и политика, које треба да учине могућим излазак из кризе и кретање ка просперитету. Нужно је, очевидно, тражити друге политике и друга решења. Управо то се може и видети: све чешће се појављују предлози смене економске политике новом, при чему се у центру пажње као правило налази (ре)индустријализација¹⁶.

Табела 2. Алтернативни модели трансформације и примарни елементи

Примарни елементи	Модели трансформације				
	Шок-терапија	Неокласични градуализам	Пост-кејнзијански	Плуралистички тржишни социјализам	Неплуралистички тржишни социјализам
Економска анализа	Неокласична	Неокласична	Пост-кејнзијанска	Марксизам	Марксизам, Маоизам
Брзина	Шок-терапија	Градуализам	Градуализам	Градуализам	Градуализам
Политичка структура	Плурализам	Плурализам	Плурализам	Плурализам	Неплурализам

Извор: J. Marangos, Alternative paths to the transition process, *International Journal of Social Economics*, 2005, № 4, стр. 309.

Нова решења наравно постоје, треба се само ослободити од владајуће неокласичне економске парадигме. То је, међутим, међу српским економистима за сада тешко запазити, с малим изузецима¹⁷. У условима одсуства плодотворне дискусије међу економистима у земљи, могуће је и потребно користити искуства иностраних економиста. Неки су подвргли неокласичну теорију заснованој критици.¹⁸ Други су потражили нова решења. Тако је Марангос навео пет алтернативних модела транзиције:

- шок-терапија,
- градуалистички неокласични,
- посткејнзијански транзициони,
- плуралистички тржишно-социјалистички транзициони, и
- неплуралистички тржишно-социјалистички транзициони (кинески), који се разликују по примарним (таб. 2) и секундарним елементима (таб. 3).

Сваки од тих модела препоручује одговарајуће политике у односу на секундарне елементе, и захтева одговарајуће институције (таб. 3). Показује се да је приступ шок-терапије најмање захтеван, и због те своје једноставности, уз примамљив циљ – „устопоставити исправне цене” – он је, нажалост, био у основи примењен, макар у почетној етапи трансформације.

И. Стојановић, Р. Павловић, Ефекти економске политике на финансијске перформансе предузећа, *Нова српска политичка мисао*, 2012, № 1–2, стр. 122.)

¹⁶ Видети, на пример, амбициозан, али и прилично сиромашан документ *Nacrt Strategije reindustrijalizacije Srbije*, Београд, 2013. Крајем прошле године, у организацији САНУ и Београдског универзитета, одржан је и велики научни скуп посвећен овим питањима. Треба се надати да ће се ускоро појавити зборник радова с тог скупа.

¹⁷ Изузецима пре свега сматрамо сопствене радове последњих неколико година. Већи њихов део наведен је овде.

¹⁸ М. Aglietta i А. Orléan. *Novac između sile i povjerenja*, Zagreb, 2007.

Табела 3. Алтернативни модели трансформације и секундарни елементи

Секундарни елементи	Модели трансформације									
	Шок-терапия	Неокласични радикализам	Пост-кејнзијански	Постушна	Индустријска и доходна политика и регулација	Постушна	Постушна	Плуралистички тржишни социјализам	Постушна	Централистички тржишни социјализам
Либерализација цена	Моментална	Постушна	Постушна	Постушна	Индустријска и доходна политика и регулација	Постушна	Постушна	Постушна	Постушна	Постушна
Стабилизација	Без државне интервенције	Постушно уклањање извора државне интервенције	Постушна	Постушна	Индустријска и доходна политика и регулација	Постушна	Постушна	Постушна	Постушна	Постушна
Приватизација	Тренутна, путем реституције, аукција и слободна расподела ваучера	Постушна, путем аукција	Постушна	Постушна	Индустријска и доходна политика и регулација	Постушна	Постушна	Постушна	Постушна	Постушна
Институције	Формалне и неформалне институције као производ тржишних снага	Поступан развој формалних и неформалних институција као производ тржишних снага	Формалне институције као производ државне акције и неформалне институције као производ тржишних снага	Формалне институције као производ државне акције и неформалне институције као производ тржишних снага	Индустријска и доходна политика и регулација	Постушна	Постушна	Постушна	Постушна	Постушна
Монетарна политика, финансијски систем	Тренутно успостављање независности централне банке и приватних банака	Постушно успостављање независности централне банке и приватних банака	Државом контролисана централна банка и државне банке	Државом контролисана централна банка и државне банке	Индустријска и доходна политика и регулација	Постушна	Постушна	Постушна	Постушна	Постушна
Фискална политика	Тренутно успостављање неутралног пореског система и балансираног буџета	Постушно успостављање неутралног пореског система и балансираног буџета	Дискрециони порески систем и дискрециона пореска политика	Дискрециони порески систем и дискрециона пореска политика	Индустријска и доходна политика и регулација	Постушна	Постушна	Постушна	Постушна	Постушна
Међународна трговина, спољна помоћ	Тренутно успостављање слободне трговине, потпуна конвертабилност валуте. Условно спољна помоћ	Платна унија. Условно спољна помоћ	Кипринишка унија. Условно спољна помоћ	Социјалистичка царинска унија	Индустријска и доходна политика и регулација	Постушна	Постушна	Постушна	Постушна	Постушна
Социјална политика	Тренутно успостављање мреже основног социјалног осигурања	Постушно успостављање мреже основног социјалног осигурања	Држава благостања	Држава благостања.	Индустријска и доходна политика и регулација	Постушна	Постушна	Постушна	Постушна	Постушна

* Township and Village Enterprises (TVEs), тржишно оријентисана јавна предузећа под надзором локалних власти.
Извор: J. Matangos, *Alternative paths to the transition process, International Journal of Social Economics*, 2005, № 4, стр. 314.

Узимајући у обзир да је процес трансформације у бившим социјалистичким земљама отишао далеко, и да су већим делом реформе учињене неповратним (или су бар такве биле интенције), могло би се учинити да таква анализа има историјски значај и карактер. Али, резултати остварени спровођењем прихваћених стратегија упозоравају да то не мора да буде тако, и да је у наредном избору стратегије нужно уважавати друге приступе. Посебно у Србији и другим земљама које никако не могу да изађу из дугогодишње кризе.

Други канон: нови или заборављени приступ?

Корак даље у анализи трансформационог процеса и утирању других путева учинили су економисти који заснивају позиције на претпоставкама Другог канона (вид. сл. 3).¹⁹ Његов однос према Вашингтонском договору аутор је детаљније представио на другом месту²⁰. Полазећи од тих ставова, сматрам²¹ да је за будући развој Србије потребно изабрати стратегију која ће користити средства економског развоја примењивана од стране успешних земаља, али која су касније забранили Светска банка и Међународни монетарни фонд (вид. таб. 4).

Чак и површан поглед чини овај списак неупоредиво сложенијим и дубљим од средстава предложених у оквиру Вашингтонског договора, који је увео политике неолиберализма, тј. неокласичне економике (вид. горе). Идеје Договора имале су огроман утицај на економски живот многих земаља у последњој деценији двадесетог века, постајући основа (нео)либералног фундаментализма. Владе које су приступиле реформисању економије и економске политике, не само земаља транзиционе економије, већ и развијених и оних у развоју, добили су својеврсни рецепт.

Термин Вашингтонски договор стекао је посебан значај, особито у светлости краха совјетског система, када су почела тражења алтернативних идеја. Изгледало је да је та идеја пронађена. Успех таквог „универзалног” рецепта био је олакшан сигурним тоном („договор”), његовом једноставношћу и примамљивошћу, предређујућим карактером његових постулата, његовом директивном сигурношћу, местом настанка – Вашингтоном, престоницом непобедиве империја. Неопходност новог, администрирања оријентисаног на тржиште ради исправљања ефеката економских реформи, које је захтевао Договор, као и одсуство алтернативе достојне поверења допринели су уздицању његове репутације, његовог елана. Ако све то не би било довољно, умешала би се упорност ММФ и Светске банке, чији кредити су били условљени управо у духу идеја Договора.²²

¹⁹ Другим каноном Е. Рејнерт назива економску теорију засновану на искуству и биолошким метафорама, која води порекло из времена Ренесансе, и која је допринела претварању земаља данас напредног света у развијене. Вид. Э.С. Райнерт, Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными, Москва, 2011, с. 56–57. Вид. шему генеалогског дрвета Другог канона на сл. 2.

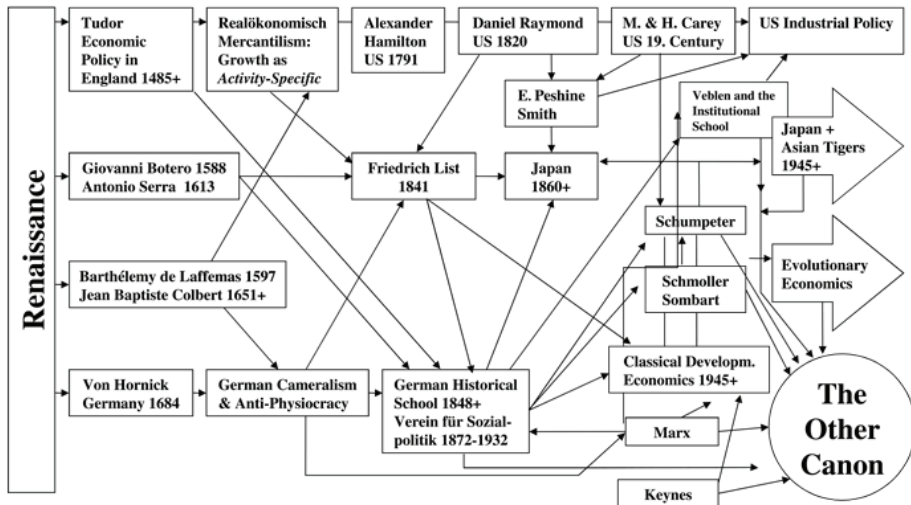
²⁰ R. Bukvić, *The Other Canon Against Washington Consensus: Re-Industrialization as a Condition for Economic Revival and Development*, Belgrade, 2010.

²¹ R. Bukvić, *Transformaciona kriza i perspektive privrede Srbije u epohi globalizacije i finansijske krize*, Beograd, 2011.

²² А.И. Уткин, *Глобализация: процесс и осмысление*, Москва, 2001, стр. 15–16.

Слика 3. Настанак и развој Другог канона

Reality Economics: The Knowledge- and Production-Based Other Canon of Economics

Извор: Э.С. Райнерт, Как богатые страны стали богатыми..., Москва, 2011, с. 63.
(The family tree of The Other Canon, <http://www.othercanon.org/papers/tree.html>)

Поређење таб. 4 с политикама Вашингтонског договора доводи нас до појмова планова Моргантауа и Маршала, с драгоценим историјским искуствима њихове примене. Размотримо укратко те планове, пре свега у њиховом теоријском значењу. Посебан значај при томе има њихово поређење, које у исто време показује и њихов однос према одговарајућој економској парадигми.

Табела 4. Средства за национални економски развој

Прихватање да богатство настаје у везама између активности с растућим приносима и континуираном механизацијом. Разумевање да је држава у „погрешној бранши”. Свесна политика која истиче, помаже и штити те активности.
Тим активностима се у одређеној географској области обезбеђују привремени монополи / патенти / царинска заштита.
Прихватање става да је економски развој синергијски феномен, тако да се форсира што већа разноврсност и подела рада у привреди. „Максимирање поделе рада и броја послова у земљи” (A. Serra, 1613) и копирање економске структуре Венеције и Холандије.
Теоријско схватање да индустријализација (и напредне услужне делатности) истовремено решавају четири велика економска проблема сиромашних држава: повећавају додатну вредност, повећавају запосленост, повећавају плате и смањују дефицит платног биланса.
Значај тога да се привуку компетентни људи из иностранства (што је далеко важније од иностраног капитала). То је било веома важно већ у Енглеској у време династије Тјудора (кроз историју су религијски прогони чинили да су се нације самовољно лишавале својих најобразованијих грађана).

Релативно потлачивање великих земљопоседника. Од Фиренце у XIII веку преко Енглеске од 1485, до Јужне Кореје после Другог светског рата. Физиократија (одакле стандардна економија води порекло) била је побуна великих земљопоседника против такве политике. Ова листа средстава националног економског развоја у ствари је антифизиократска политика.
Пореске олакшице за привредне делатности које желимо да изградимо.
Јефтине кредити за исте те делатности.
Подршка у извозу за исте те делатности.
Помоћ да се повећа обрадива површина и помоћ пољопривреди генерално, иако морамо бити потпуно свесни да та грана никако није у стању да сама извуче земљу из сиромаштва.
Велико тежиште на образовању и знању.
Патентна заштита за нове проналаске.
Извозне царине и забране извоза да би сировине постале скупље за инострану индустрију (невероватно ефикасно коришћене од стране Енглеске у XVI веку да би сломила италијанску текстилну индустрију).

Извор: Э.С. Райнерт, Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными, Москва, 2011, стр. 112–114.

Моргентауови и Маршалови планови као представници двају типова економске политике (старе и нове парадигме)

Појам Моргентауов план користи се у два значења: 1) као споразум потписан у 1944. години, који одређује окупациону политику у послератној Немачкој, и 2) као било какав послератни програм, створен да би се изазвало и обезбедило разоружавање Немачке смањењем њене индустријске моћи.

Генеза плана је следећа. Председник САД и премијери Велике Британије и Канаде разматрали су и усвојили планове даље борбе против Немачке (и Јапана). У страху да би Немачка поново могла да изазове рат, био је усвојен и план њеног послератног преуређења – „Програм спречавања Немачке од изазивања 3. светског рата”, који је припремио министар финансија САД Х. Моргентау мл. Немачка ће бити подељена на три дела, деиндустријализована и демилитаризована. Предвиђало се уништавање фабрика, демонтажа фабрика и њихово преношење у савезничке земље, извођење неких индустријских зона из састава Немачке, конфискација индустрија које остају на њеној територији и ограничавање њихове производње. На тај начин она би се претворила у аграрну земљу, првенствено малих фармера. Препостављало се да ће она постати мирољубива нација, да ће ближи контакт с тлом довести до моралне регенерације немачког становништва, да ће га то припитомити и пацификовати, и тако ће следећи рат бити спречен.

План је стартовао одмах после капитулације Немачке. У току 1946. и 1947. године постало је јасно да је његова примена изазвала велике економске проблеме. Између осталог, продуктивност у пољопривреди снажно је пала, што је делом било резултат враћања у пољопривреду многих који су изгубили радна места у индустрији. Бивши председник Хувер добио је задатак да посети Немачку и информише Вашингтон о природи и узроцима проблема. У извештају он је навео пет илузија о послератном развоју Немачке и међу њима као прву истакао: „Илузија је да би Нова Немачка остала после анексија могла да се сведе на „пољопривредну државу”. То се не може учинити, а да се не уништи или некуда не исели 25 милиона

људи.”²³ Тиме је био идентификован прави узрок проблема. Хуверови извештаји, наравно, били су засновани на скрупулозним истраживањима, и стога није било чудно да је он поново открио суштину меркантилистичке теорије становништва: „Индустријска земља може да храни и издржава веће становништво него пољопривредна исте такве величине.”²⁴ Исто као што је и А. Смит истакао разлику између ловачких и пастирских народа: „А веома је велика разлика између броја пастира и броја ловаца које иста површина једнако плодне земље може издржавати”²⁵, с импликацијама за одбрамбену способност земље – индустријализација повећава стабилност земље.

Табела 5. Основне карактеристике Маршалових и Моргентауових планова (Шумпетерови и Малтусови облици економске делатности у поређењу)

Типичне црте Шумпетерових облика делатности (корисних за извоз)	Типичне црте Малтусових облика делатности (некорисних за извоз у одсуству Шумпетеровог сектора)
Растући принос	Опадајући принос
Динамична несавршена конкуренција	Савршена (робна) конкуренција ⁴
Стабилне цене	Крајње нестабилне цене
Генерално квалификован рад	Генерално неквалификовани рад
Стварање средње класе	Стварање феудалног (класног) уређења
Плате се тешко обарају	Плате се лако обарају
Технички прогрес доводи до високих плата произвођача („фордистички режим плата”)	Технички прогрес најчешће доводи до нижих цена за потрошаче
Стварају се велики синергијски ефекти (ефекти кластера, „linkages”)	Ствара се мало синергијских ефеката

Извор: Э.С. Райнерт, Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными, Москва, 2011, стр. 181.

После непуна три месеца план је тихо био заустављен. Уместо њега успостављен је Маршалов план, који је као циљ имао реиндустријализацију Немачке и Европе. Он је био инаугурисан у јуну 1947. године, с образложењем²⁶ у потпуности

²³ Н. Hoover, Hoover Industry Program, *Weekly information bulletin*, № 87, 1947, стр. 28.

²⁴ Цит. у: Э.С. Райнерт, Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными, Москва, 2011, стр. 183.

²⁵ А. Смит, *Исследование о природе и причинах богатства народов*, Москва, 1962, стр. 460.

²⁶ Маршалов говор открива срж односа између индустрије и пољопривреде, као језгра западне цивилизације: „Селјак је увек правио храну да би је размењивао са онима који живе у граду за друге животне потрепштине. Та подела рада је основа наше модерне цивилизације. Њој сада прети лом. Индустрије у градовима не производе довољно робе да би могли да је размењују са селјацима који производе храну (...) У међувремену, у градовима нема довољно хране и материјала за потпалу и на многим местима људи се приближавају граници глади. Владе због тога морају да користе своје девизне резерве да би купиле неопходну робу у иностранству (...) На тај начин, брзо се развија веома лоша ситуација која не слуги добро по свет. Модерни систем поделе рада на коме се базира размена робе, у опасности је да се распадне.” (<http://www.grinchevskiy.ru/1945-1990/plan-marshalla.php>)

усклађеним с теоретским погледима које је у почетку 17. века истакао меркантилист А. Сера, сходно којима производња сировина и индустријска производња подлежу различитим законима.²⁷ Тим мишљењима су скроз до времена после Другог светског рата аргументовали да је земљама које производе сировине потребан и индустријски сектор. Данашњи „мејнстрим” у економској науци, нажалост, заборавао је таква мишљења, и кроз своје извршиоце, на челу с ММФ, чак директно забрањује сиромашним земљама да развијају индустрију, приморавајући их на „равноправно” такмичење с развијеним земљама, које су ради развоја индустрије користиле управо супротне политике од оних које се данас њима намећу.

Данас се појам Маршалов план често погрешно идентификује с ма каквим планом који доноси велике ресурсе сиромашним земљама, не видећи његову суштину – (ре)индустријализацију. Стога је потребно навести његове важне одлике и то по чему се он разликује од плана Моргентауа (вид. таб. 5).

У наведеном прегледу јасно се види шта треба предузети, као и где се налазе транзиционе земље, међу њима и Србија. Да би све било јасно, навели смо и преглед средстава коришћених од времена Хенрија VII у Енглеској (1485) до Јужне Кореје (1960-е године), али која су касније забранили Светска банка и ММФ (таб. 4).

Примена таквих мера на располагању је економским политикама земаља још од времена краља Хенрија VII, и била је успешна пре свега у данас развијеним земљама. Развој индустрије, као основе развоја целе привреде и друштва, с њеним синергијским и системским ефектима, немогуће је замислити без коришћења наведених мера и ставова.²⁸ У тим разматрањима, као што сам већ истакао²⁹, посебно је поучан пример примене Моргентауовог плана и његове замене Маршаловим планом. Те типове економских политика треба поново научити и те лекције узимати у обзир приликом конципирања развоја транзиционих земаља.

Табела 6. Два различита типа економске теорије

Основа данашње стандардне теорије	Основа Другог канона („Алтернативна теорија“)
Равнотежа у условима савршене информације и савршеног предвиђања	Обучавање и доношење одлука у условима нестабилности (Шумпетер, Кејнс, Џорџ Шекл)
Високи ниво апстракције	Ниво апстракције бира се у зависности од постављеног задатка
Одсуство људске воље и духа као економских фактора	Geist- und Willens-Капитал, капитал људског духа и воље, а такође предузетништво сматрају се покретачким снагама економије
Неспособност да се објасне иновације у оквирима система	Иновације се сматрају централном покретачком снагом

²⁷ Вид.: A. Serra, *Kratka rasprava o uzrocima koji mogu izazvati obilje zлата i srebra u kraljevinama u kojima nema rudnika s primjenom na kraljevinu Napulj*, Zagreb, 1952, посебно поглавље 3.

²⁸ Детаљније разматрање овог проблема дато је у: R. Bukvić, *The Other Canon Against Washington Consensus: Re-Industrialization as a Condition for Economic Revival and Development*, Belgrade, 2010.

²⁹ Вид. радове аутора: *Foundation, Results and Perspectives of Transition: A Case of Serbia*, *Економика*, 2010, № 4; *Morgentauov plan i Vašingtonski konsenzus: ima li razvojnog izlaza za zemlje u tranziciji*, Beograd, 2010; *Transition in Serbia: Foundations, Results and Perspectives*, 4th International Conference on European Studies, *Social, Economic and Political Transition of the Balkans*, Epoka University, Tirana, 8–9 November 2013.

Покретачком снагом капитализма сматра се капитал као такав	Покретачком снагом капитализма сматра се ново знање, које ствара тражња за стварањем капитала у финснијском сектору
Метафоре се позајмљују из физике	Метафоре се позајмљују из биологије
Модел разумевања је механички (begreifen)	Модел разумевања је квалитативан (verstehen), не своди се на цифре и симболе
Материја претходи духу	Geist (дух) претходи материји
Пажња је концентрисана на човеку-потрошачу: Људи су животиње које су научиле да се трампе (Адам Смит)	Пажња је концентрисана на човека иноватора и произвођача: Људи су животиње које не само раде, већ су и способне за иновације (Абрахам Линколн)
Пажња је концентрисана на статичке/релативно статичке процесе	Пажња је концентрисана на промене/прогрес
Теорија није кумулативна/историјско искуство нема значаја	Кумулативна узрочност/историја има значаја/последични ефекти (Мирдал, Калдор, Шумпетер, немачка историјска школа)
Растући принос од обима или његово одсуство сматрају се небитним	Растући принос и његово одсуство кључан су фактор у објашњењу разлика у дохоцима фирми, региона и земаља (Калдор)
Висока прецизност (прецизна непрецизност се претпоставља приближној исправности)	Релевантност је важнија од прецизности. Компромис између релевантности и прецизности признаје се за потребну одлику науке
Савршена конкуренција (робна/ценовна конкуренција) сматра се идеалном ситуацијом и циљем друштва	Конкуренција, по Шумпетеру покретана иновацијама и знањима, сматра се основном прогреса и идеалном ситуацијом. У ситуацији савршене конкуренције, равнотеже и одсуства иновација капитал се обезвређује (Шумпетер, Хајек)
Тржиште се сматра механизмом регулисања цена	Тржиште се сматра местом такмичења и механизмом избора између различитих производа и одлука (Шумпетер, Нелсон и Винтер)
Претпоставка о једнакости I: одсуство различитости	Различитост је кључан фактор (Шумпетер, Шекл)
Претпоставка о једнакости II: све врсте економске делатности су исти и једнако важни као носиоци економског раста и благостања	Раст и благостање зависе од врсте делатности; разне врсте економске делатности имају различите потенцијале за примену нових знања
Теоретске и практичне препоруке дају се независно од контекста (један лек за све болести)	Теоретске и практичне препоруке директно зависе од контекста
Економија се сматра независном од друштва	Економика се сматра нераздвојно повезаном с друштвом
Технологије се сматрају бесплатним добром, небеском маном	Знање и технологије се производе, имају трошкове и штите се. Њихову производњу стимулише систем, који обухвата законе, институције и одговарајућу политику
У основи система и теорије су уравнотежујуће снаге	Кумулативне снаге сматрају се важнијим од уравнотежујућих и стога постају основ система
Економска наука се сматра за Хармониелехре; Економија се посматра као саморегулишући систем, који тежи равнотежи и хармонији	Економска наука се сматра нестабилном дисциплином, у којој се често дешавају конфликти. Стабилност економије достиже се уз помоћ стратешких мера (Кери, Полањи, Вебер, Кејнс)

Користи се појам репрезентативна фирма	Репрезентативна фирма не постоји. Свака фирма је јединствена (Едит Пенроуз)
Статички оптимум. Савршена рационалност	Динамичка оптимизација у условима нестабилности. Ограничена рационалност
Реална економија и финансијска економија се не разликују	Конфликти између реалне и финансијске економије сматрају се нормалним и захтевају регулацију (Хајмен Мински, Кејнс)
Уздржавање од потрошње доводи до акумулације, која се сматра узроком раста	До акумулације доводи профит (Шумпетер). Акумулација као таква не доприноси расту и није за њега пожељна (Кејнс)

Извор: Э.С. Райнерт, Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными, Москва, 2011, стр. 339–341.

Закључак

Економска теорија представљена у савременој доминантној парадигми – неокласична економика, заснована је на претпоставкама о сувереној индивидуи и саморегулишућем тржишту. Она је довела, с једне стране, до потпуног одстрањења из теоријских разматрања таквих суштинских ствари, какве су настанак и улога економских и друштвених институција, као на пример новца, а с друге стране до доказивања нужности „минималне” државе. Други момент, који је предмет разматрања у овом раду, имао је као резултат настанак и наметање, између осталог, (нео)либералне економске политике већини земаља света, пре свега неразвијеним и бившим социјалистичким. Резултати њиховог „развоја” на крају 20. и почетком 21. века показали су нужност тражења нових, алтернативних путева.

У тражењу тих путева није могуће, а ни пожељно, пресликавати постојеће институције и политике развијених земаља, али је потребно узимати у обзир (и) њихова историјска искуства. Развијене земље, наиме, свој развој су заснивале на државној интервенцији односно на заштити развоја сопствене економије (капитализма), као и на империјализму (колонијалној експлоатацији). Висок степен развоја развијених земаља није се заснивао на чистој примени економских закона већ у њиховој комбинацији с применом војне силе и економске надмоћи у односу на неразвијене земље света од стране светских олигарха. Ова империјалистичка свест присутна је и данас.

У теорији економског развоја и улоге државе у економском расту, и уопште у економији, један од таквих приступа је Други канон, економска теорија заснована на искуству и биолошким метафорама, која води порекло из времена Ренесансе, и која је допринела претварању земаља данас водећег света у развијене током претходних векова. Данас, нажалост, управо те земље намећу неразвијеним земљама потпуно супротне политике, које проистичу из претпоставки неокласичне економије, политике које само продубљују њихово заостајање од развијених земаља.

За разлику од неокласичне економије, Други канон се заснива на вишевековном искуству, пре свега данас развијених земаља, и претпоставља активно учешће државе у економском животу. Проучавање тог искуства једна је од претпоставки разумевања процеса економског раста и развоја. Смена савремене економске парадигме, с њеном супер упрошћеном шемом економије у којој се у центру налази суверени homo oeconomicus, и у којој су економске институције заувек дате и сталне, у којој тржиште и његова невидљива рука све сами регулишу, и којој стога није

потребно активно учешће државе, нужен је предуслов побољшања општег знања о економским процесима уопште, и о економском расту и развоју посебно.

На крају, логично се намеће питање да ли ће ниво људске свести нарасти у довољној мери да се упусти у коштац са проблемима с којима је суочено човечанство и промптно дати одговор на проблеме или је то утопија?

Литература

- Бобавац-Цветковић, Наташа; Ивица Стојановић и Радица Павловић. Ефекти економске политике на финансијске перформансе предузећа, *Нова српска политичка мисао*, 20, 2012, № 1–2, стр. 111–134.
- Буквић, Рајко. Вашингтонски консензус и деиндустријализација источне и југо-источне Европе, *Нова српска политичка мисао*, 20, № 1–2, 2012, стр. 7–28.
- Райнерт, Ерик С. *Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными*, Высшая школа экономики, Москва, 2011, 384 с.
- Речь Дж. К. Маршалла 5 июня 1947 г. в Гарвардском Университете, История США в документах, <http://www.grinchevskiy.ru/1945-1990/plan-marshalla.php>
- Смит, Адам. *Исследование о природе и причинах богатства народов*, Соцэкгиз, Москва, 1962, 677 с.
- Уткин, Анатолий Иванович. *Глобализация: процесс и осмысление*, Логос, Москва, 2001, 253 с.
- Aglietta, Michel i André Orléan. *Novac između sile i povjerenja*, МАТЕ i Загребачка школа економије i managementa, Zagreb, 2007, 377str.
- Babić, Blagoje. *Zemlje Istoka: Privredni oporavak kroz obnovu međusobne saradnje*, *Ekonomist*, 47, 1994, № 3–4, str. 137–156.
- Bukvić, Rajko. *Foundation, Results and Perspectives of Transition: A Case of Serbia*, *Економика*, 56, 2010, № 4, pp. 10–26.
- Bukvić, Rajko. *Morgentauov plan i Vašingtonski konsenzus: ima li razvojnog izlaza za zemlje u tranziciji*, *Zbornik Kriza i razvoj*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2010, str. 328–334.
- Bukvić, Rajko. *The Other Canon Against Washington Consensus: Re-Industrialization as a Condition for Economic Revival and Development*, 8th International Scientific Conference *Forces Driving the Revival of the Companies and Economy*, Megatrend University, Belgrade, 2010, pp. 267–276.
- Bukvić, Rajko. *Transformaciona kriza i perspektive privrede Srbije u epohi globalizacije i finansijske krize*, *Svetska finansijska kriza – izazovi i strategija*, ur. Oskar Kovač, Naučno društvo Srbije, Beograd, 2011, str. 139–174.
- Bukvić, Rajko. *Transition in Serbia: Foundations, Results and Perspectives*, ICES 2013, 4th International Conference on European Studies, *Social, Economic and Political Transition of the Balkans*, at Epoka University, Tirana, 8–9 November 2013, Conference Proceedings, pp. 556–572.
- Душанић, Јован. *Вашингтонски консензус – кодификовани програм економског неоколонијализма*, Београд, 2007.
- Fukujama, F. *Kraj istorije i poslednji čovek*, Podgorica: CID, 1997, 376 str.

- Hoover, H. Hoover. Industry Program, *Weekly information bulletin*, 1947, № 87, April.
- Horvat, Branko, *Religija tržišnog fundamentalizma*, додатак књизи: Stiglic, Džozef E. *Protivrečnosti globalizacije*, SBM-x, Beograd, 2004, стр. 297–301.
- Marangos, John. A Political Economy Approach to the Neoclassical Model of Transition, *American Journal of Economics and Sociology*, 61, 2002, № 1, pp. 259–276.
- Marangos, John. Alternative paths to the transition process, *International Journal of Social Economics*, 32, 2005, № 4, pp. 307–324.
- Reinert, Erik S. The role of the state in economic growth, *Journal of Economic Studies*, 26, 1999, № 4–5, pp. 268–326.
- Rodrik, Dani. Growth Strategies, NBER Working Paper 10050, Cambridge, MA, 2003.
- Rodrik, Dani. Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion. A Review of the World Bank’s Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform, *Journal of Economic Literature*, 44, 2006, № 4, pp. 973–987.
- Serra, Antonio. Kratka rasprava o uzrocima koji mogu izazvati obilje zlata i srebra u kraljevinama u kojima nema rudnika s primjenom na kraljevinu Napulj, ur. S. Štampar, *Ekonomisti XVII i XVIII stoljeća*, Kultura, Zagreb, 1952, стр. 111–188.
- Sol, Džon Ralston. *Propast globalizma i preoblikovanje sveta*, Arhipelag, Beograd, 2010.
- Stojanović, Ivica. Kraj „neoliberalne ere” i nova paradigma za razvojne strategije privrede, posebno privrede Srbije, Šesti međunarodni naučni skup *Razvojne strategije preduzeća i privrede*, Megatrend Univerzitet, Beograd, 2008, pp. 283–288.
- Nacrt Strategije reindustrijalizacije Srbije*, Radna grupa za reindustrijalizaciju, Nacionalni savet za privredni oporavak, Beograd, 2013, 17 str.
- Weisbrot, Mark; Dean Baker, Egor Kraev and Judy Chen. *Scorecard on Globalization 1980-2000: Twenty Years of Diminished Progress*, CEPR Briefing Paper, Washington, 2001, 32 pp.
- Weisbrot Mark; Dean Baker and David Rosnick. *The Scorecard on Development: 25 Years of Diminished Progress*, DESA Working Paper № 31, United Nations Department of Economic and Social Affairs, New York, 2006, 18 pp.
- Williamson, J. What Washington Means by Policy Reform, in *Latin American Readjustment: How Much Has Happened*, Institute for International Economics, Washington, ch. 2, 1990. (www.iie.com/publications/papers/papercfm?ResearchID=486.)

